

A román nacionalizmusról – amerikai tükörben

Gilberg, Trond: Nationalism and Communism in Romania. The Rise and Fall of Ceausescu's Personal Dictatorship. Boulder–San Francisco-Oxford, Westview Press, 1990. 289.

Verdery, Katherine: National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania. Berkeley-Los Angeles-Oxford, University of California Press, 1991. 406.

A kelet- és közép-európai térségben nagyobb teret foglalnak el a nemzeti létkérdések, mint Európa egyéb régióiban. Amennyiben ezt a jelenséget nacionalizmusnak tekintem, ezen olyan etnicitáson alapuló eszmerendszert ének, amely „nemzet”-nek nevezett politikai közösség megteremtését célozta mind a már létező, mind a még létrehozandó államkeretben. A nacionalizmus csupán pejoratív értelmű kezelése nem veszi figyelembe, hogy a „jó”, illetve „rossz” jelenségek elhatárolása nagyon szubjektív eljárás. Kétségtelen, hogy a jelenkor „ésszerűtlen” fejleményei, a köznyelv pontatlanságai befolyásolják ítélőképességünket. Hajlamosak vagyunk arra, hogy a nacionalizmus fogalmát csak megbélyegző értelemben használjuk, s ez megnehezíti az elemzést.

Nem vált be Marx és Weber felfogása, miszerint a nemzeti identitás olyan archaikus jelenség, amely a társadalmi modernizáció folyamán kihal. A nacionalizmus a modern korszakban alakult ki, és velejárója az állampolgári közösség igényének. Nagyon fejlett társadalmakban is megfigyelhető, s pozitív lélektani szerepet játszhat.

A nemzeti közösségeket azonban valóban jellemzi egy bizonyos intolerancia, amely a közösséggel szemben álló másság eltörlésére irányul. De nem csak ilyen nacionalizmus van. Többek között térségünk nacionalizmusaiban az olyan Európa-tudat is tapasztalható, amely a saját nemzet európaiságát a nemzeten belüli pluralizmus vonásának tekinti, ugyanakkor fölrója a szomszédok ilyen értelmű európaiságának hiányát. Az „európai” jelző használatának összehasonlító kutatása érdekes eredményekkel járna.

Gilberg és Verdery könyve olvastán is megfigyelhető a nacionalizmus ilyen kettős jellegének értelmezése. Pedig két nagyon eltérő szakmai megközelítésről van szó: Gilberg politológus, Verdery antropológus. A két mű arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért vált a nacionalizmus a Ceausescu-korszak olyannyira jelentős tényezőjévé.

Gilberg a szakirodalom nagyobb részével egyetértve, a nacionalizmus kormányzási, instrumentális szerepére helyezi a hangsúlyt. Az 1945 előtti román politikai kultúrát illetően megállapítja, hogy azt három, a polgári öntevékenységet aláásó tulajdonság jellemzi, amelyek az oszmán korszak óta hagyományozódnak. Ezek: bizalmatlanóság minden központi hatalommal szemben, a tömegek közömbössége, valamint a szó és a cselekvés közötti szakadék. Ezek a vonások segítették a kommunisták gyors előretörését is. A szocializmus nacionalizmus-ellenessége már a korai 1960-as években halványulni kezdett, de a Ceausescu-korszak „jelentős mérföldkövet jelent a román nacionalizmus és a nemzeti kommunizmus kifejlődésében”.

Korábbi kutatásaira alapozva Gilberg azt vizsgálja, hogy ebben az utóbbi harminc év káder- és gazdaságpolitikája milyen szerepet játszott. A káder-rotáció olyan szolgálai, szakmailag képzetlen és korrupt hivatalnokréteget szült, amely meglepően emlékeztet a Phanariota-korszakéra. De hibás lenne ezt az önemésztő rendszert Ceausescu kudarcának elkönnyvelni. Sőt: „ha annyira rossz, miért nem bukik meg?... Valójában olyan ügyes, hogy sikerült egy egész ország 23 millió lakosát – jó vagy rossz értelemben –, de átalakítania.” A „civil társadalom” modellje helyett a „megmozgatott társadalom” valósult meg. A gyors fejlődés folytán kialakult egy vegyes gazdaság, amely szakmai elitjének érdekében szólalt fel

Ion Iliescu egy 1987-ben megjelent, az ideológia túlértékelését bíráló cikkében. A rezsim ekkor már válságba került. A részint jelképesen, részint a valóságban viszonylag független gazdaság- és külpolitika kezdett kifulladásra. A diktátor egyre inkább „a sovinizmus, s nem egyszerűen a nacionalizmus” eszközéhez fordult. A politikai kultúra hagyományai és az állami gazdaság által „atomizált” társadalom lehetővé tették ennek látszólagos sikerét.

Kevésbé hagyományos Verdery megközelítése, s ezért konklúziói is újszerűek. A szerző nem használja a „nacionalizmus” kifejezést, mert „a kelet-európaiak szemében – mint írja – ennek negatív értelme van, amelyet elkerülni szeretnék.” Helyette az „ideológia” fogalmával dolgozik, amin a „tettekben megnyilvánuló képzeteket, nézeteket” érti. Őt nem a nemzeti tudat vagy az ideológiák tartalma foglalkoztatja, hanem az a mód, az a folyamat, amely révén a román értelmiségiek Ceaușescu alatt a nemzeti identitás kérdéséről vitáztak. Ezt a folyamatot „kulturális politikának” nevezi, mely régebbi viták 1965 utáni újraélesztésének az eredménye. Összefoglalóan megállapítja, hogy „ez a nemzeti ideológia megtörte a marxista beszédmódot, és így – annak ellenére, hogy a kommunista párt láthatóan kisajátította azt –, a párt legitimitásának megtörésében nagy szerepet játszott”. A kiszabadult vita egyre nagyobb teret nyert, mellőzve nemcsak a marxizmus ideológiáját, hanem a pártapparátus irányító szerepét is.

Verdery aláhúzza – még határozottabban, mint Gilberg – a nemzetről szóló vita régi hagyományát a románoknál. Ennek mozgatórugója az „endogén”, vagyis a belső adottságokat, jellemzőket hangsúlyozó, illetve az Európához való kapcsolódást kidomborító nézetek csatározása. E polémia fontos állomásai: a 18. századi vallásunió, a múlt századi „Junimea” irányzat, a két világháború között a Blaga és a Lovinescu körüli viták. Az 1960-as évek belharcaiból keletkezett viszonylagos mozgásszabadság lehetőséget nyújtott az értelmiségnek arra, hogy burkolt formában felelevenítsék a régi vitákat. Módszerűl szolgált a vitatott szerzők „ártatlan” szövegeinek újraközlése, az ismertebb szövegek újraközlés általi „kisajátítása”, „geneológiai kisajátítása”, azaz: sajátos átértékelése, s végül a vitatott tézisek nyílt fölvetése.

Érdekes következtetésre jut Verdery annak kapcsán, hogy miként alakulhattak ki alapvető, nyilvános viták egy olyan rendszerben, amely meglehetősen a monolit egysége törekedett. Uralmi eszközül a román pártállam nem az életszínvonal emelését (mint Magyarország), hanem az ideológiát választotta. Ezzel megnövelte az értelmiségiek politikai szerepét. Konrád és Szelényi tézisének módosítva, a szocializmus motorját az elosztási hatalomra való törekvésben látja. Valójában ez, s nem a tervek teljesítése mozgósítja a gazdasági vezetőket, s ennek analógiájára, a kulturális intézmények vezetőjét. Az intézeti igazgató a kutatási feladatok, presztízskiadványok, a főszerkesztő a tekintélyes szerzők megnyerése révén növelhették hatalmukat. Ez különösen az 1980-as években érvényesült, amikor a gazdasági válság következtében csökkentették a kulturális intézmények szubvencióit, és ezek kvázi-piaci viszonyokra szorultak. Az intézetek és a kiadók egyre komolyabb harcba, ellentétbe kerültek egymással, ezzel látványos sikerekre törekedtek.

Az értelmiségiek nagyjából tisztában voltak azzal, hogy az endogén nacionalizmus az államhatalom érdekeit is szolgálhatja. Ceaușescu nemzeti vonala észrevehető volt a kül- és a belpolitikában, s elősegítette a központi hatalom koncentrációját. Ezt és a fenti elméleti következtetéseket alátámasztják Verdery további fejtegetései. Az utolsó három nagyobb fejezetben elemzi a nemzetről szóló vitákat három külön területen: az irodalomkritikában, a történetírásban és a filozófiában. Sajtótermékek és a résztvevőkkel folytatott magánbeszélgetések alapján Verdery izgalmas képet fest az 1980-as évek vitáiról, amellyel egyúttal a mai kulturális, közéleti személyiségek múltjáról is tájékoztat. Az irodalomtörténeti vitában ott látjuk Corneliu Vadim Tudort, a *România mare* mai elnökét, mégpedig a protocrónisták oldalán, akik Zsdanovra emlékeztető módon a román kreativitás mindenkor elsőbbőségét bizonygatták. Verdery idézi az egyik cenzor szavait: „A pártvezetésnek az az érdeke, hogy román kultúra meglehetősen régi legyen.” E csoport egyik nagy ellenfele az

Európa felé tájékozódó Nicolae Manolescu volt, aki ma, július óta a Polgári Szövetség elnöke. A történetírást Verdery egy általa is átélte – Horea kapcsán folytatott – vita alapján vizsgálja: A Ștefan Pascu által vezetett irányzat kampányszerűen, látványosan azt állította, hogy a Horea-mozgalom „forradalom” volt, amely a francia forradalmat több tekintetben megelőzte. Ellenfelei a (tüntetően távol maradt) David Prodan szellemében kitartottak a hagyományos „felkelés”-elmélet mellett. A filozófiai vitában Constantin Noica olyan „remeteprofétává” vált, aki körül egy sajátos, a marxizmust teljesen mellőző polémia alakult ki. Pluralista értelemben elemezte Noica munkásságát a hivatalát októberig betöltő művelődési miniszter, az ellenzék által kedvelt Andrei Pleșu, miközben a „népi filozófiák” egy állítólagos géta-dák filozófia utódjaként próbálták feltüntetni.

Verdery meglepő, helytálló következtetése az, hogy mind a három szakmai vitában a központi szervek által támogatott endogenista irányzat alulmaradt a (viszonylagos) szakmai professzionalizmussal szemben. Hiába dühöngtek a protocronisták irodalmi lapjai az Írószövetség és az egyetem körül tömörült „elitista” ellenfelek ellen, s Pascu „forradalmi” tételei is csak a párttal és a hadsereggel kapcsolatos intézmények folyóirataiban találtak visszhangra. Pascu nagy tekintélye, intézeti igazgatósága ellenére a Horea-mozgalom kapcsán a „felkelés” kifejezés maradt a mérvadó. Szintén meggyőző Verdery állítása, hogy a nemzetről szóló vita kibővítette a román értelmiségiek autonóm mozgásterét, valamint hogy az így kialakult nacionalizmus Ceaușescu után is az egész társadalom fontos tényezője lett. Kevésbé fogadható el azonban az a megállapítás, miszerint az apparátusnak csak alárendelt szerepe lett volna az új nacionalizmus kialakulásában. Az igaz, hogy a résztvevők a korábbi írásokhoz kapcsolódtak, azokat „sajátították el”. Verdery „antropológiai terepmunkája” folytán gyűjtött beszámolók, jelentések alapján mégsem bizonyítható azonban, hogy a résztvevőket nem a „szervek” vezették volna. Ki az az értelmiségi, aki ezt ma bevallaná? Egyébként Verdery is megírja, hogy a – számára kevésbé szimpatikus – endogenisták kevesebb készséget mutattak arra, hogy szóba álljanak vele. Verdery adatgazdag, sok elméleti kérdést is fölvető tanulmánya azonban több szempontból így is tanulságos. A két szerző egyetért abban, hogy az endogenista nacionalizmus kihúzta a talajt a demokratikus ellenzék alól. A nemzetről folyó viták visszaszorítása pedig a többféle identitást is eltűrő civil társadalom feltétele lenne. Ez mindenesetre megfelelne a nyugati típusú nacionalizmusnak.

James Niessen